

זהות, הנצחה וזיכרון: מסע בעקבות שני דפוסים של הנצחת השואה יהודית (ג'ודי) תידור-באומל-שוורץ

תקציר

מאמר זה מתמקד בשני דפוסים של הנצחת השואה במישור האישי: קביעת 'פורים קטן', כולל סעודת מצווה או ארוחה חגיגית לציון יום השחרור מהנאצים, והנצחה באבן, הוספת כיתוב על מצבת נפטר המנציח את קורבנות השואה ממשפחתו. הזכרתי לראשונה דפוס הנצחה אלה במאמר שראה אור בשנת תשנ"ה ועסק בהנצחת השואה ברמת הקהילה והפרט, ובמאמר זה אני בוחנת אותם מחדש לאחר קרוב לשלושה עשורים כדי לראות כיצד הם משקפים היום היבט נוסף של התפתחות הזהות היהודית והישראלית. לאחר בחינת דפוס הנצחה אלה, שהם חלק ממה שמכונה 'מסורות מומצאות', אני מציגה את נרטיב השואה ומאפייני הזהות היהודית והישראלית העולים מכל אחד מדפוס הנצחה. לסיום אני שואלת מה אפשר ללמוד מהם על הקשר שבין דפוס הנצחה של הפרט, של הקהילה ושל קהילת השורדים לבין ההקשר הרחב יותר של זהות יהודית וזיכרון יהודי קיבוצי לאחר השואה.

מבוא

לכל משפחה יש חגים וחגיגות משלה; מקצתם דתיים, אחרים לאומיים. כמה מהם, כמו ימי הולדת וימי נישואין, הם אישיים. במשפחתנו היו כל אלה ועוד אחד: כ"ח בניסן, תאריך השחרור של אבי ממחנה בוכנוואלד, שחגגנו כפורים קטן. לכל משפחה יש אנדרטות וטקסי הנצחה משלה. מקצתם דתיים, אחרים כלליים. מקצתם קהילתיים, אחרים אישיים. במשפחתנו היו לנו כל אלה ועוד אחד: הנצחה באבן, רישום שמות בני המשפחה שנרצחו בשואה, ומקצתם לא זכו לקברים ולמצבות, על מצבות הוריי.

פורים קטן (ליחידים ולמשפחות) ופורים שני (לקהילות) מוכרזים כאשר יחידים או קהילות ניצלים מאסון כבד.¹ יום פורים זה מעוגן היטב בהלכה ובמנהג, והוא כולל עריכת סעודת מצווה, מתן צדקה, אמירת תפילות וברכות, ובמקרים אחדים אף קריאת סיפור הגאולה ממגילה שנכתבה במיוחד לשם האירוע. לעיתים מקדימים לו תענית אישית, בדומה לתענית אסתר, שחלה יום לפני חג הפורים המסורתי.²

הנצחה באבן היא אמצעי הנצחת קורבנות השואה, בייחוד אלה שלא הובאו לקבר ישראל או שאי אפשר לגשת למקום קבורתם, על מצבות של בני משפחתם שנפטר לאחר השואה. לעיתים נעשתה הנצחה על פי בקשתו המפורשת של הניצול, ובמקרים אחרים החליטו בני משפחת הניצול לאחר פטירתו להנציח את קרוביו על מצבתו. יש אפילו מקרים נדירים שבהם ילדים או נכדים של קורבנות השואה, שנולדו הרחק מאירופה, הנציחו על מצבתם את אבותיהם שנרצחו בשואה.

פורים קטן והנצחה באבן הם שניים מדפוסי הנצחה שהזכרתי במאמר שפרסמתי בשנת תשנ"ה ועסק במגוון דפוסים של הנצחת השואה ברמת הקהילה והפרט בישראל.³ שם עסקתי גם בדפוסים אחרים של הנצחת השואה, כולל כתיבת ספרי יזכור, מתן שם לילדים, קריאת שמות של בתי כנסת ועוד.⁴ בהמשך לאזכורם במאמר ההוא, שנכתב לפני קרוב לשלושים שנה, מאמר זה דן לעומק בדפוסי הנצחה של פורים קטן והנצחה באבן – הדפוס הפרפורמטיבי (ביצועי) והדפוס המונומנטלי – ומסרטט קווים להתפתחותם מאז ועד היום. באמצעות בדיקת מקרי בוחן ומיקומם בדפוסים מתמשכים ובדפוסים חדשים של הנצחת השואה אבקש להראות כיצד הם משקפים פן של הזהות היהודית והישראלית, הנתונות בהתפתחות מתמדת. כך אולי נוכל להבין טוב יותר את הקשר שבין מסורת, זהות וטקס בעולם יהודי משתנה 77 שנה לאחר סיום השואה.

1. דוגמאות לפורים קטן, פרטי או שני הן פורים אנקונה (כ"א בטבת), פורים חברון (י"ד בטבת), פורים נרבונה (צרפת, כ"א באדר), ופורים פובידיל (ריבת שזיפים, י' באדר), פורים של ר' יום טוב ליפמן הלר (א' באדר), פולברפורים של ר' אברהם דנציג מווילנא (ט"ז בכסלו). ראו גלר, תשס"ח, על התופעה כולה ראו ירושלמי, תשמ"ח, עמ' 68-70.

2. ראו לדוגמה: "מי שאירע לו נס וכ"ש בני עיר יכולים לתקן בהסכמה וחרם עליהם ועל הבאים אחריהם לעשות אותו יום לפורים, ונ"ל ואותה סעודה שעושין בשביל הנס היא סעודת מצוה [...] וידליקו נרות כמו ביום טוב ולומר שיר הייחוד ומזמורי תהלים [...] וליתן צדקה כברכת ה' [...] ברוך שהחייני וקיימני לזמן הזה" (דנציג, תק"ע, כלל קנה, הלכה מא, עמ' 456): <https://web.archive.org/web/20131017095014/http://www.daat.ac.il/daat/v1/hayeiadam/hayeiadam19.pdf>

3. תידור-באומל, תשנ"ה.

4. יש גם הנצחת נספים באמצעות הקדשת ספרים לזכרם ובאזכורם בפתח ספרים ובסיומם, בייחוד בציבור הדתי והחרדי. ראו פרבשטיין, תשס"ח.

מסגרת ומיקוד

פורים קטן והנצחה באבן הם שני דפוסים של הנצחת השואה ששייכים לקטגוריות הרחבות יותר של מסורות שהוחיו מחדש, נוכסו או הומצאו. כפי שהראו חוקרים, ריטואלים סמליים אלה מקשרים בין דת, תרבות וזהות כדי לחזק קהילה אמיתית או מדומיינת באמצעות יצירת מסורות תרבותיות המחברות לעבר היסטורי.⁵

כדי להבין טוב יותר את הקשר בין שני דפוסים של הנצחת השואה הנידונים במאמר זה – הדתי והתרבותי – ובין התפתחות זהות אישית או קהילתית הקשורה לשואה, אציג כאן שלוש קבוצות של שאלות. הקבוצה הראשונה, שעניינה בירור העובדות, מתמקדת במנגנוני ההנצחה ובקליטת דפוסים ההנצחה: כיצד הפכו פורים קטן והנצחה באבן למסורות במשפחות של ניצולי שואה? מה היה תפקידם בגיבוש או בחיזוק של התרבות ושל הזהות של צאצאי הניצולים? באיזה נרטיב שואה תומך כל אחד מדפוסים ההנצחה? כיצד הפכה קליטתם התרבותית לדרך תגובה יהודית חדשה על השואה?

קבוצת השאלות השנייה, שעניינה בירור הקונספט, בוחנת את מקומם של שני דפוסים ההנצחה כמסורות מומצאות. מסורות כאלה מתחלקות לשלוש קטגוריות: מסורות המבססות לכידות חברתית של קבוצות או קהילות, מסורות התומכות בהקמת מוסדות של סמכות או מעניקות להם לגיטימציה, ומסורות שמטרתן להטמיע אמונות, לחזק מערכות ערכיות או לקבוע מוסכמות התנהגות.⁶ לאילו קטגוריות שייכים שני דפוסים ההנצחה השואה הנידונים כאן? איזה סדר יום הם משרתים? ואיזו השפעה יש לקו המנחה שלהם על סיכוייהם להמשיך ולהיות דפוסים הנצחה בעתיד?

קבוצת השאלות האחרונה מתמקדת בקשר שבין שתי מסורות הנצחת השואה הנידונות כאן לבין נושא הזהות היהודית. איזה סוג של זהות יהודית עולה ממסורות אלו? כיצד אפשר לאמוד את ההשלכות הרחבות יותר של אימוץ זהות כזו בקרב הקהילות היהודיות בארץ ובעולם? מה נוכל ללמוד מכך על הקשר שבין דפוסים ההנצחה ברמת הפרט, ברמת המשפחה וברמת קהילות הניצולים לבין דפוסים ההנצחה היהודית לאחר השואה והזיכרון הקיבוצי היהודי?

התשובות על שאלות אלו מוצגות בכל אחת משלוש חטיבות המאמר. בראשונה אדון במשמעות של פורים קטן, ברקע לתופעה ובהיקף הביצועי שלה, ולאחר מכן אנתח את השלכות דפוס ההנצחה באמצעות שתי קבוצות השאלות הראשונות שהצגתי לעיל. החטיבה השנייה תעסוק בהנצחה באבן, ושם אציג ואנתח את דפוס ההנצחה ואדון בהשלכותיה. החטיבה האחרונה תתמקד בקבוצת השאלות השלישית ותעסוק בקשר שבין מסורות אלו

5. הובסבאום וריינג'ר, 1983; אנדרסון, תשנ"ט; רוג'יסטר וורגטי, 2004.

6. הובסבאום וריינג'ר, שם, עמ' 9.

לבין זהות יהודית וזיכרון יהודי קיבוצי לאחר השואה. אחרית הדבר תחזיר אותנו לתחילת המאמר ותזכיר לנו שכל מעשה שאנו עושים הוא אבן נוספת בפסיפס זהותנו המתפתחת.

פורים קטן

ה'פורים הקטנים' הראשונים הקשורים בשואה צוינו בזמן שהמלחמה עדיין השתוללה ונועדו לחגוג ולהנציח את הבריחה מהנאצים. "אבי הצליח להימלט מאוסטריה לשוודיה ב־16 בפברואר 1939, כשהגיע לשם כחלוץ ציוני. מכאן ואילך הוא, ואחר כך אנחנו (הוריי וילדינו), תמיד ערכנו חגיגה באותו יום", כתבה לי רוזי רוטשטיין משוודיה. "בהתחלה היינו הולכים למסעדה, אחר כך היינו חוגגים בבית, ובכל שנה אבי היה נואם בפנינו על שהגעתו לשוודיה הצילה את חייו".⁷

רק לאחר סיום המלחמה, משנת 1946 ואילך, נעשה נפוץ יותר הנהוג של פורים קטן לזכר הצלה מן שואה. "מדי שנה ערך אבי סעודה מיוחדת כדי לחגוג", הצהירה רחל יאראך-שטרן, בתו של חבר הרזיסטנס לשעבר מצרפת.⁸ "אימי ואחיה, אימה וסבתה שוחררו על ידי צבא ארצות הברית ביום שישי, 13 באפריל 1945, מרכבת שהגיעה מברגן בלזן", כתבה לי ליסה בלקין. "תמיד אנו מציינים את היום כיום השחרור שלה. אימא בת 91, ואנחנו עדיין עושים מזה עניין גדול, כולל עוגה, ארוחת ערב מיוחדת ויום שלם כדי להודות למשחרריה ולדבר על כמה שאימא שלי היא כל כך בת מזל [...] איך היא נס [...] ואיך אחותי ואני ניסים בגלל שהיא (אימא) לא הייתה אמורה להיות כאן בכלל!"⁹

בחלק מהמקרים הייתה החגיגה קהילתית ולא אינדיווידואלית. "בארגון שהוריי משתייכים אליו, התאחדות יוצאי ראדום, היו עורכים נשף שחרור בכל אפריל", כתבה לי הלן ברוקויר.¹⁰

אנט ויינברג סיפרה לי סיפור דומה על קבוצה שאביה היה חבר בה באוסטרליה:

אבי, סימון מיכלוביץ, היה אחד מכמעט אלף נערים ששוחררו מבוכנוולד ב־11 באפריל 1945. הוא היה אחד מכחמישים נערים שהגיעו למלבורן שבאוסטרליה. כולם היו יתומים והפכו לאחים איש לרעהו. מהשנה הראשונה שלהם באוסטרליה הם חגגו את יום השחרור שלהם במה שנודע בכינוי 'נשף בוכנוואלד'! בכל שנה ב־11 באפריל התחילו ה'בחורים' את היום בטקס הנצחה ליד האנדרטה שהקימו בבית העלמין [היהודי], ואז היו עוברים למסיבה,

7. התכתבות עם ר' רוטשטיין, 8.11.2020.

8. התכתבות עם ר' יאראך-שטרן, 8.11.2020.

9. התכתבות עם ל' בלקין, 11.11.2020.

10. התכתבות עם ה' ברוקויר, 11.11.2020.

ובערב לנשף שלהם. לאחר שנים רבות, כשהעבירו את המושכות לדור השני והשלישי כדי לארגן את טקס ההנצחה וחיגת השחרור, הם הפכו את הנשף לסעודה מיוחדת שנערכה בשעות אחר הצהריים.¹¹

לבסוף היו חיגות פורים שני העירוני או הלאומי: בב' בכסלו תש"ד (29 בנובמבר 1943) חגגו יהודי קזבלנקה לראשונה את מה שכינו "פורים של היטלר", לזכר שחרור ארצם מהנאצים. שנה לאחר מכן כתב אשר חסין, אז מראשי הפדרציה הציונית במרוקו ולימים חבר כנסת, 'מגילת היטלר', כדי שתיקרא מדי שנה באותו יום.¹² פורים שני של יהדות רומניה נקבע לד' באלול תש"ד (23 באוגוסט 1944), כאשר 400,000 יהודי רומניה, מחצית מהיהודים במדינה, ניצלו ממוות כאשר הצבא הסובייטי כבש את המדינה, ככתוב ב'מגילת החורבן' של יהדות רומניה, שכתב כנראה הרב בנימין וילנר.¹³

המסורות המומצאות מתוארות "תגובות על מצבים חדשים שלובשים צורה של התייחסות למצבים ישנים".¹⁴ תיאור זה נתמך בחגיגות פורים קטן שהוזכרו כאן ותואם גם את דרכי הפולחן של משפחתי ביום השחרור של אבי, יחזקאל תידור. כשהיה אבי בחיים היו הורי מזמינים לא רק את בני המשפחה הקרובים לארוחה חגיגית זו אלא גם את חבריו של אבי, "אחי המחנה" שלו, בשפת הניצולים, וחברים נוספים, גם הם ניצולים, שפגש מאז סיום המלחמה. הרב הרשל שכטר, הרב הצבא האמריקני ששחרר את אבי וחבריו מבוכנוואלד, היה לעתים קרובות אורח כבוד.

חלק חשוב בטקסים סביב פורים שני היה להבטיח שבני הדור השני, צאצאי הניצולים, יהיו נוכחים, כדי שהחיגה כולה תהיה למסורת. משימתנו העיקרית הייתה להקשיב לסיפורים 'משם' שסיפרו הורינו במהלך הסעודה, אולם השתתפנו השתתפות פעילה בחלקים הטקסיים הייחודיים של הערב, כמו שירת 'שיר המעלות' (תהלים קכו) לפני ברכת המזון, ששרים לרוב בשבתות, בחגים ובסעודת מצווה הנערכות למטרות דתיות. מילדותי המוקדמת אני זוכרת את סעודות המצווה ההנצחה הללו, המכונות בעגה המשפחתית "קֶפֶס" (ההגייה האשכנזית של האותיות העבריות כ"ף וחי"ת, תאריך השחרור העברי של אבי), כאחד האירועים החשובים ביותר במהלך השנה, המתחרה אפילו בסדר הפסח. "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים", אנו אומרים בליל הסדר, אך מבחינתנו חיגה זו הייתה הדבר האמיתי. זה היה היום שבו אבי, שהיה עבד

11. התכתבות עם א' ויינברג, 11.11.2020.

12. ראו סיפורו של א' חסין באתר הכנסת: <https://main.knesset.gov.il/mk/Pages/MKPersonalDetails.aspx?MKID=423>.

13. גלר, תשס"ח.

14. הובסבאום וריינגר, 1983, עמ' 2.

לנאצים, שוחרר מ'מצרים' שלו, מגרמניה הנאצית. לנו, ילדי הדור השני שנכחו בסעודות אלו, היציאה "מעבדות לחירות" לא הייתה סיפור אגדה מקראי. זה קרה להורינו. בתפילת שחרית למחרת בבוקר היה אבי מוסיף לתפילתו היומית תפילת הלל (בשם ובמלכות, כלומר הקדים להלל את הברכה "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וציוונו לקרוא את ההלל", כמו בחג ובמועד), וכמוהו עשו רבים מאחי המחנה שלו שהיו שומרי מצוות. לאחר מותם המשכנו בנוהג זה אנו, ילדי הדור השני, כחלק מזיכרון הצלת הורינו מהמוות מידי הנאצים. ההבדל הטכני היחיד היה שהניצולים בירכו בשם ובמלכות, ואילו אנו ילדיהם אמרנו הלל בלי ברכה, מאחר שאין הברכה נאמרת אלא בפי מי שקרה נס לו עצמו.

לאחר מות אבי המשכנו במסורת של עריכת סעודת מצווה בליל שחרורו וסיפרנו עליו לבני הדור השלישי, נכדותיו הקטנות, שזכרו בקושי את סעודות המצווה שערכנו בעודו בחיים. סעודות אלו היו משפחתיות בלבד, ללא אורחים, אך המשכנו במסורת שיזם אבי בחייו: לספר סיפורים על מה שעבר עליו בזמן המלחמה ובעת שחרורו, להודות לריבון העולמים על הגאולה ולשיר 'שיר המעלות'. בשלב מסוים הוספנו מסורת משלנו: הגשת בצל שרוף, שבשלב מסוים הציל את אבי מרעב באושוויץ.¹⁵

קביעת פורים קטן לציון יום השחרור מהנאצים מתבססת אומנם על שורשים דתיים, אך יכולה ללבוש גם כסות חילונית יותר, בהתאם להשקפת החוגגים. כך גם בנוגע לימי פורים קטן שמציינים פרטים במדינת ישראל היום בתאריכים אחרים, כגון יום הצלה מפיגוע, יום הצלה מתאונת דרכים ואף יום העלייה לארץ. מה שלא יהיה המקור, יש לנו כאן דוגמה לסוג של מסורת ביצועית מתמשכת ורציפה המקשרת בין הדורות ויכולה להיות אינדיווידואלית או קהילתית. כל אחד ממרכיבי המסורת מסייע בהפיכתה לדפוס חשוב ויציב של הנצחת השואה. בכלל, מדובר במסורת המקדמת לכידות חברתית של קהילות קטנות אך חשובות לפרט אגב הטמעת אמונות ומערכות התנהגות ערכיות.

פורים קטן הוא דפוס הנצחה פרפורמטיבי מתמשך, שכן הוא כולל מרכיבים פעילים כמו זיכרון בעל פה של חוויות בזמן המלחמה תחת הנאצים, השתתפות בסעודה חגיגית מיוחדת (ואף סעודת מצווה), ובמקרים מסוימים גם עריכת טקסים דתיים. לטקסים ביצועיים יש לעיתים קרובות השפעה ארוכת טווח יותר על המשתתפים בהם מהשפעתם על מי שצופים בהם בלבד, בייחוד כאשר הכול משתתפים בהם ואינם רק צופים או עוברי אורח. קביעת פורים קטן היא עניין רציף, מאחר שהוא חל באותו תאריך בכל שנה, ובכך נעשה לפעולה פולחנית חוזרת ונשנית, גורם שחוקרים מציינים כחלק חשוב ממסורות מומצאות מוצלחות. הוא קושר בין בני הדור הראשון, השני, השלישי וכעת אף בני הדור הרביעי, ולכן משמש צורה מתמשכת של זיכרון השואה והנצחתה. לבסוף, הוא גם אינדיווידואלי וגם

15. על כך ראו תידור באומל־שוורץ, 2009, עמ' 95.

קהילתי, או ליתר דיוק מקיף היבטים אישיים וקהילתיים כאחד. אף על פי שהוא מסמן את שחרורו או גאולתו של פליט או ניצול יחיד, ראינו כאן כיצד נעשה למסורת בקרב בני משפחתו. בחלק מהמקרים המסורת כוללת 'קהילות מומצאות' של ניצולים ממחנה זה או אחר או של ניצולים שחיו באזור גאוגרפי מסוים או התגררו בסמיכות זה לזה לאחר המלחמה ואף היום.

מהו תפקידו של פורים קטן בגיבוש או בחיזוק של תרבותם ושל זהותם של הצאצאים לניצולי שואה? אם נחזור למסורת היהודית של חג אחר – חג הפסח – שבו היהודים מצווים "והגדת לבנך", לספר לדור הבא על יציאת מצרים מדי שנה, כמוהו גם בפורים קטן חוגגים את ההישרדות, מכירים טובה על הגאולה ומציינים תאריך השייך לנרטיב השואה של המשפחה או של הקבוצה וקושר בין בני הדור הראשון לבני הדור השני באמצעות מסר בלתי נשכח: "רק משום שהשתחררנו מהנאצים יכולתם להיוולד". דפוס זה של הנצחת השואה נקרא אומנם 'פורים', אך בפועל הוא משמש יותר כ'פסח' מודרני, הודיה על הגאולה לאחר היציאה מ'גראונד זירו', שבו נעשה ניסיון למחוק את הכול. בכך משמש פורים קטן תזכורת ליום השחרור, הבסיס ליצירת יהדות אירופה מחדש לאחר השואה.

הנצחה באבן

דפוס הנצחה אחר, נפוץ מעט יותר ברמה האישית, הוא הנצחה באבן, הוספת פרטים לזכר קורבנות השואה על מצבות בני משפחתם. שלא כמו פורים שני, שהוא מסורת בעלת שורשים קדומים, קשה למצוא תקדים למנהג זה לפני השואה, אולי משום שלא היה תקדים למספרים גדולים כל כך של קורבנות יהודיים שלא הובאו כלל לקבר ישראל. מקרה ההנצחה באבן המוקדם ביותר שמצאתי בישראל היה מסוף מלחמת העולם השנייה: לוח זיכרון שנוסף למצבה של אדם שנקבר בשנת 1939.¹⁶ מי שאימצו את דפוס ההנצחה הזה לאחר מכן היו לרוב ניצולים שאיבדו הורים, אחים ואחיות, בני זוג או ילדים, וכן יהודי אירופה שעלו לארץ טרם הקמת המדינה, בעיקר בשנות השלושים, והותירו באירופה בני משפחה מדרגה ראשונה שהיו לקורבנות השואה.

אף שהנצחה באבן הייתה קיימת בקנה מידה קטן מאז סיום מלחמת העולם השנייה, כשבדקתי לראשונה את התופעה בארץ בראשית שנות התשעים, שמת' לב שהיא נעשתה נפוצה הרבה יותר משנות השמונים ואילך. בעת שהיא הונעה מתודעת שואה הולכת וגוברת ברחבי העולם המערבי, היא הגיעה לחזית פעילויות ההנצחה כתוצאה ממותו של דור,

16. במצבה בבית העלמין בכפר ויתקין הוסיפו לוח זיכרון למצבה משנת 1939 שבו כתוב שהוא "לזכר בנו של הנפטר שנעדר בטרבלניקה מאז 1942".

השכבה המבוגרת יותר בקרב הניצולים, שהיו בשנות השלושים ובראשית שנות הארבעים לחייהם בסוף המלחמה. עם חלוף הדור ההוא ביקרו ילדיהם ובני דורם בבתי קברות בתדירות גבוהה יותר, ושמו לב לתופעת ההנצחה באבן. הם נעשו ערים לקיומה, ובבוא העת גם אימצו אותה מקצתם במצבות הוריהם הניצולים. ברגע שעשו זאת היו המושפעים עצמם למשפיעים. אחרים ראו את מה שעשו והעתיקו זאת, וכך הפכה התוצאה למושא להעתקה ונפוצה עוד יותר בקרב מעגל חברתי הולך ומתרחב.¹⁷

בימינו כבר אפשר למצוא הנצחה באבן לא רק במצבות של קבוצת הניצולים הצעירה ביותר אלא אפילו על מצבותיהם של בני הדור הבא. על פי בקשתה המפורשת, מצבתה של אימי מנציחה גם את סבה, סבתה ודודותיה – כולם קורבנות שואה – מכיוון שלא חשבה להוסיף אותם לכיתוב שעל מצבות הוריה כשנפטרו עשרות שנים קודם לכן, מאחר שהתופעה עוד לא הייתה נפוצה. היא גם לא הייתה היחידה שעשתה זאת. במקום לחדש את מצבות הוריהם בכיתוב חדש או להצמיד לוחות זיכרון למצבות קיימות, ביקשו לאחרונה נכדים של קורבנות השואה שהוריהם לא הניצחו באבן את בני משפחתם קורבנות הנאצים, להנציח אותם בבוא היום על מצבותיהם.

כשבחנתי את התופעה בתחילת שנות התשעים בכמה בתי עלמין עירוניים וכפריים בישראל, ציינתי תבנית שחזרה על עצמה בניסוח כתובות ההנצחה. רובם השתמשו בנוסח יהודי מסורתי. היו שהנציחו את הקורבנות בשמם, ואחרים באמצעות קרבנות המשפחתית של הנפטרים לקורבנות. היו שרשמו את המקום שבו הקורבנות חיו או מתו; אחרים העדיפו את הניסוח הכללי יותר "נרצחו בשואה" או "לא זכו לקבר ישראל". בזמנו ציינתי גם כי בדומה לצורות אחרות של הנצחת שואה, הנצחה באבן לא הזכירה פרטים מחיי הקורבנות אלא רק את מה שהיה קשור במותם.

האם הדפוס הזה נמשך כפי שהיה? האם השתנה משהו בהנצחה באבן במהלך שלושה עשורים כמעט, מאז המחקר ההוא? כדי לענות על השאלות היה עליי לחזור לשטח ולראות אם משהו השתנה. ביום קר וגשום בשלהי 2020, כשהמדינה בדרך לסגר נוסף בשל מגפת הקורונה, יצאתי לעבודת שדה. תחילה נסעתי לבית העלמין הישן בנחלת יצחק, על גבול תל אביב וגבעתיים, ומשם המשכתי לבית עלמין חדש קצת יותר, בקריית שאול שבצפון תל אביב. תחת שמי עופרת התחלתי לעבור בין המצבות בכמה גושים בבתי העלמין בחיפוש אחר הנצחה באבן, וצילמתי כל מצבה שמצאתי עליה כתובת הנצחה כזו. בבית העלמין הראשון, הקטן יותר, בחנתי גוש של 340 קברים משנות הארבעים ועד יום עבודת השדה. בשני חקרתי שני גושים עצומים של 28 שורות (1,144 קברים) משנת 1990 ואילך. הקברים בנחלת יצחק היו של חתך רוחב של החברה היהודית בארץ: חילונים,

17. זה היה נכון בייחוד בבתי עלמין עירוניים ולא כפריים או של יישובים קהילתיים, שבהם לעיתים קרובות אימצו דפוס הנצחה קהילתי ולא אינדיוידואלי לשואה. ראו דיון על כך אצל תידור-באומל, תשנ"ה.

מסורתיים, דתיים ואף כמה חרדים. אלה שבקריית שאלו היו בעיקר קברים של דתיים, מאחר שבית עלמין זה הקדיש בזמנו חלקות שלמות ליהודים שומרי מצוות שקנו מקומות בחיים וביקשו להיקבר עם בני קבוצת השייכות שלהם.

אף ששנים רבות עשיתי עבודות שטח נרחבות בבתי קברות, הפעם היה בכך ממד מעט סוריאליסטי. ידעתי שבית העלמין הריק היה למעשה אחד המקומות הבטוחים ביותר להיות בהם במגפה, ושמתני לראות שאין מלבדי אף נפש חיה בסביבה, תרתי משמע. בחלקות שבדקתי הוקל לי עוד יותר לגלות שאיש מהמתים לא היה קורבן למגפה. בעת שסרקתי את שורות המצבות, שרבות מהן הוקמו על קבריהם של ניצולי שואה, תהיתי על מזלם הכפול. הם גם ניצלו מן השואה וגם עברו מן העולם לפני המגפה. בני משפחותיהם זכו אפוא להעניק להם הלוויה מכובדת, שבה יכלו להשתתף עם בני משפחתם המורחבת, חברים ושכנים, ואף יכלו להתאבל על אובדנם בשבעה רגילה, שבה ביקרו אותם פנים אל פנים ולא רק בשיחת וידאו.

כרבע מהמצבות שבדקתי הציגו סימנים כלשהם של הנצחה באבן, שיעור גבוה בהרבה ממה שמצאתי כשלושה עשורים קודם לכן. בשורות מסוימות מצאתי הנצחה כזו כמעט בכל מצבה, ובשורות אחרות היא הייתה נעדרת לחלוטין. הדבר הנראה לי קצת מוזר עד שהבנתי שהוא נובע ממוצא גאוגרפי: השורות ללא הנצחה באבן היו כמעט כולן מצבות של יהודים מזרחיים, ששמותיהם רומזים שמקורם בצפון אפריקה ובמזרח התיכון, וככל הנראה לא איבדו קרובי משפחה בשואה, ואילו בשורות שצורת ההנצחה הייתה נפוצה בהן מדובר במצבות שעליהן שמות אירופיים.

גם הטקסטים בהנצחה באבן היו שונים במקצת מאלה שראיתי בשנות התשעים. הבדל אחד היה הסיומת: כמעט כל כתובתה הנצחה הקשורה לשואה הסתיימה באותיות ה"ד, ראשי תיבות של המילים ה' ייקום דמו (דמה, דמם). נתקלתי אומנם בסיומת כזו מדי פעם במחקרי הקודם, אולם בקריית שאלו היא נראתה עתה על 90% מכתובות הזיכרון לקורבנות השואה שראיתי. עוד הבדל היה ציון זהות הנפטר. בשנות התשעים היה נדיר למצוא מצבה שנחרתו בה המילים "ניצול שואה", אך עד שנת 2020 היה הדבר לנפוץ הרבה יותר. על רבות מהמצבות צוין שהמנוח היה "ניצול שואה" או "אוד מוצל". גם עתה לא מצאתי הרבה התייחסות לחייהם של קורבנות השואה המונצחים על מצבות קרוביהם, אך מספר רב של מצבות סיפקו תיאור מפורט יותר של היקף האובדן וכללו את גיל הקורבנות ופרטים על המקומות ששהו בהם בזמן המלחמה טרם מותם. לבסוף, רוב הכתובות נכתבו בגוף שלישי, "לזכר בני משפחתו שנרצחו בשואה", אך כמה מהן, שלא כבשנות התשעים, נוסחו בגוף ראשון, כאילו המנוח הוא שכתב אותן ("לזכר אימי ואבי שנהרגו במהלך השואה").

כל הכתובות שהזכרתי כאן חרותות על מצבות בארץ. ומה עם ניצולי שואה שנקברו במדינות אחרות? האם הנצחה באבן היא תופעה עולמית? כשפניתי לחברים בכמה

קבוצות בין־לאומיות של בני הדור השני באינטרנט ולפורום דור שני בין־לאומי שהקמתי בשנת 2019 במכון פינקלר לחקר השואה באוניברסיטת בר־אילן, קיבלתי תגובות מבני הדור השני משבע מדינות: ארצות הברית, קנדה, בריטניה, צרפת, שוודיה, הונגריה ואוסטרליה, ומהם נודע כי נוסף על הנצחת קורבנות השואה על לוחות בבתי כנסת או על אנדרטאות קהילתיות בחו"ל, קורבנות שואה בהחלט הונצחו גם על מצבות אישיות במגוון מדינות. "יש מצבה [על קברו של אבי] שמכסה את הקבר כולו. שם נזכרת כל המשפחה של אבי. אימי רצתה שזה יהיה כך כי אמרה שלא זכו כלל למצבות (בשואה). כשאימי נפטרה כעבור שנה עשינו את אותו הדבר למשפחתה", כתבה לי ג'ואן ברנשטיין שרמן מניו יורק.¹⁸ "הוספנו למצבת הורינו בלייקווד שבניו ג'רזי את שמות שני הילדים הראשונים שלהם, שנרצחו בבלז'ץ", כתבה לי ריקי קפלן. "על מצבתם יש גם סימן מיוחד שמדובר בניצולי שואה."¹⁹ "הוספנו את שמות הנרצחים (במשפחה) על מצבת סבתי, ששרדה אך נקברה אז בבית העלמין היהודי שבבודפשט", כתבה ורה דאן.²⁰ "אבי וסבי (אבי אימי) קבורים בסידיני שבאוסטרליה", כתבה לי אילנה קפלן. "על קברו של אבי כתוב על הלוח השטוח: 'לזכר הוריו שנספו באושוויץ בשנת 1942, שמעון בן ליבל, אידס בת חיים'. על קברו של סבי חרות הטקסט 'לזכר המשפחה שאבדה בשואה' ושם אימו, אחיותיו ואחיו".²¹ "אבי נפטר בספטמבר 2019", כתבה לי עדנה מנדלסון ממונטריאל שבקנדה. "בלי שביקש חרתנו אחיותיי ואני על מצבתו את המשפט הזה: 'הי זכר משפחת קריינדלס שנספתה, לברכה'. חשבנו שזה המעט שיכולנו לעשות".²² "הוספנו את שמות בני המשפחה שנרצחו על מצבתה של סבתי", כתבה לי רחל יאראך־שטרן מפרו. "איני זוכרת אם היא ביקשה שנעשה את זה".²³ "סבי ודודי מעולם לא חזרו, ואנחנו לא יודעים איפה מתו: בצעדה, במחנה", כתב לי זיסי שינדלר מבודפשט. "לכן כשסבתי נפטרה, כשהייתה בת 92, החליטו אבי ואחותו להוסיף את שמות הנספים למצבתה שבבית העלמין היהודי בבודפשט".²⁴ בעשורים האחרונים נפוצה מאוד גם בחו"ל התופעה של הוספת עובדת היות הנפטרים ניצולי שואה לכיתוב החרוט על מצבתם. "אבי נפטר לפני שבע שנים", כתב לי אלברט בורנשטיין מארצות הברית. "הוא שרד כמעט שלוש שנים במחנות עד לשחרורו. בקשתו היחידה הייתה לחרות על מצבתו 'אני ניצול שואה' באנגלית ובעברית".²⁵ במקרים אחרים

18. התכתבות עם ג' ברנשטיין שרמן, 11.11.2020.

19. התכתבות עם ר' קפלן, 11.11.2020.

20. התכתבות עם ו' דאן, 11.11.2020.

21. התכתבות עם א' קפלן, 9.11.2020.

22. התכתבות עם ע' מנדלסון, 8.11.2020.

23. התכתבות עם ר' יאראך־שטרן, 8.11.2020.

24. התכתבות עם ז' שניידר, 11.11.2020.

25. התכתבות עם א' בורנשטיין, 11.11.2020.

בני הזוג של הנפטרים הניצולים, ילדיהם ואף נכדיהם הם שהחליטו לחרות עובדה זו על מצבתם. "אימי הביעה את רצונה שיהיה חרות על מצבת אבי שהיה ניצול מחנות עבודת כפייה", כתבה לי ג'ואן ברנשטיין שרמן.²⁶ כשנפטרה אימה, זמן קצר לאחר מכן, חרתה המשפחה את המילים "ניצולת אושוויץ" על מצבתה. "הכנו מצבה כפולה, ואחרי שם המשפחה כתבנו 'ניצולי שואה'", כתבה לי שרה דוידוביץ' בודווג משיקגו.²⁷

לבסוף, ראשי התיבות הי"ד מובאים בתחתית מספר לא מבוטל של מצבות ניצולים משני העשורים האחרונים מחוץ לישראל, בייחוד מקרב משפחות דתיות ומסורתיות. עם זאת גם זו תופעה חדשה, מכיוון שראשי התיבות לא היו לרוב בתוספות הזיכרון למצבות של יהודים דתיים מלפני שלושה עשורים.

שלא כפורים קטן, הנצחה באבן מעצם טבעה המונומנטלי אינה מסורת רציפה או מסורת פרפורמטיבית, אלא סוג של הנצחת השואה שבעיקר צופים בה. רק במהלך הכנת המצבה, ובייחוד בעת ניסוח הכיתוב, עוסקים בני המשפחה עיסוק פעיל בצורת הנצחה זו. ברם אף הנצחה באבן טומנת בחובה מרכיב פולחני, בייחוד בישראל, שבה אזכרות הנערכות בבתי קברות היו לחלק בלתי נפרד מהתבנית הלאומית הרווחת של הנצחת חיים־מוות. אחת לשנה, ביום השנה למותו של אדם או סמוך לתאריך, מתכנסים בני משפחה וחברים ליד קברו כדי להיפגש ולהיזכר במנות. אם מדובר במשפחות מסורתיות, לרוב מסתיימת ההתכנסות באמירת קדיש ותפילת 'אל מלא רחמים'. אם מדובר במשפחות לא דתיות אך אידאולוגיות, יש המסיימים בשירה משותפת של שירים המחברים לתנועה שאליה השתייך הנפטר. ואם הן חילוניות, זאת הזדמנות למשפחה ולחברים ותיקים להיפגש ולהעלות זיכרונות לא רק של הנפטרים אלא להחליף רשמים על החיים מאז נפגשו בפעם האחרונה, לעיתים קרובות באזכרה שנערכה שנה אחת קודם לכן. טקסי האזכרה השנתיים מאפשרים למשתתפים לבחון את מצבת הנפטרים, כולל הכיתוב הנוגע לקורבנות השואה. כך משתלבת הנצחה באבן בדפוס 'מסורות מומצאות', המבססות לכידות חברתית של קבוצות או קהילות – במקרה זה אלו הקשורות לנפטרים – ובאמצעותן לקורבנות השואה המונצחים על מצבתם.

הנצחה באבן תומכת בנרטיב השואה המקדים את הנרטיב הקשור בפורים קטן: פורים קטן מחבר את בני הדור הראשון ובני הדור השני באמצעות טקס פרפורמטיבי־ביצועי רציף, ואילו הנצחה באבן מקשרת בין דור קורבנות השואה לדור הראשון (הניצולים) באמצעות מצבה משותפת. הדור השני ואילך צופה במצבה, ולכן צורת ההנצחה היא הנצחה נציפית וסבילה, שלא כהנצחה פרפורמטיבית, שהיא הנצחה אקטיבית. בפועל

26. התכתבות עם ג' ברנשטיין שרמן, 11.11.2020.

27. התכתבות עם ש"ד בודווג, 10.11.2020.

הנצחה באבן תומכת בנרטיב שואה המשתמש בדור הראשון כצינור המקשר בין מי שלא שרדו ובין צאצאי הניצולים.

פורים קטן מאפשר לבני הדור הראשון להצהיר לבני דור השני: "רק משום שהשתחררנו מהנאצים אתם יכולתם להיוולד", ואילו הנצחה באבן מאפשרת לדור הקורבנות להצהיר בקצרה אך בעוצמה רבה לפני בני הדור השני ואילך: "אל תשכחו אותנו!" כשאימי הייתה מספרת לי על תולדות משפחתנו היא הרבתה להשתמש בביטוי "תזכרי שלא באת לעולם מתוך אבן". במקרה זה אולי לא "באנו לעולם מתוך אבן", אך אותה אבן היא אכן תזכורת עוצמתית מהיכן וממי באנו לעולם.

מסורות הנצחת השואה, זהות וזיכרון

כל טקס פרפורמטיבי הוא שורה בשירת חיינו שיש לקרוא ולפרש. כל מצבה היא טקסט שיש לקרוא ולפענח. מי שקשורים ישירות לטקס או למצבה מושפעים במישרין מהקריאה, מהפרשנות ומהפיענוח שלהם. אך כיצד הם משפיעים על המשקיפים, על עוברי אורח ועל השומעים על תהליכים אך אינם חווים אותם בפועל? ומכאן לשאלות עומק: איזה סוג של זהות אישית, יהודית וישראלית מקדמים שני דפוסי הנצחה עממיים אלה? כיצד משפיעה הדינמיקה של פעולות הנצחה ברובד הפרטי, המשפחתי ובקרב קהילות השורדים על ההקשר הרחב יותר של זהות יהודית שלאחר השואה והזיכרון הקיבוצי היהודי? התשובה שלי על השאלה הראשונה נעוצה בדינמיקה של השינוי והמעברים והתמורות בחברה היהודית והישראלית מאז בדקתי צורות הנצחה אלו לפני קרוב לשלושה עשורים. רבות כבר נכתב על כך שמאז שנות השישים של המאה ה-20 תודעת השואה היא אחד מעמודי התווך של הזהות היהודית בתפוצות.²⁸ גם היום נותר זיכרון השואה חלק בלתי מעורער ובלתי נפרד מהעבר היהודי של מרבית היהודים שם ואף מההווה שלהם. איך זה ייתכן? הרי החברה היהודית רחוקה כיום שלושה דורות מהשואה! התשובה קשורה להווה וגם לעבר. התרבות היהודית והזהות היהודית בתפוצות עשויות להיות שונות זו מזו ממדינה למדינה, אך כשהאנטישמיות הגוברת הופכת שוב למכנה משותף של ההווה היהודית, זיכרון השואה, שהיה אמור לדעוך מסיבות טבעיות, נותר מניע תרבותי מרכזי ורווח. הלך פורים קטן והנצחה באבן המנציחה את השואה במישור האישי, המשפחתי ובקרב קהילות השורדים משפיעים גם על הזהות היהודית הרחבה לאחר השואה. בעניין הזהות, המצב בישראל היה שונה בתכלית. הפרשנות הציונית הראשונית על התנהגות היהודים בשואה התמקדה בתחילה במושגים של חוסר אונים ובדימויי "כצאן

28. ראו לדוגמה מגיד, 2012.

לטבח" ושימשה אנטיטזה לאני מאמין הציוני ההצהרתי של היהודי 'החדש' ושל שלילת הגולה. משום כך זמן רב היה היחס הלאומי הרשמי לשואה יחס אמביוולנטי, וההנצחה התמקדה בדמויות 'משלנו', כגון הפרטיזנים, מורדי הגטאות וצנחני ההצלה. אומנם בה בעת הלכה ופרחה הנצחת השואה ברמת הפרט והקהילה והציגה תמונה אחרת, רבגונית, של חייהם ומותם של היהודים, אולם תמונה זו יכלה לפרוח בפרהסיה רק לאחר התמורות המדיניות והתרבותיות שאירעו במדינה בשלהי שנות השבעים ובראשית שנות השמונים. בשנת תשנ"ה (1995) כתבתי על המאבק על הבכורה בהנצחת השואה בין תרבויות השונות מזו מזו בישראל, אולם במהלך העשורים שחלפו מאז ועד היום התהוותה הבנה רבה יותר בכל הקשור ביחסי הגומלין התרבותיים במדינה. כיום איש אינו שואל אם דפוס הנצחה זה או אחר עולה בקנה אחד עם תרבות רשמית כלשהי במדינה כפי שעוד נהגו לשאול לפני שנות דור, אף שגם תרבות זו לרוב לא מילאה תפקיד מרכזי בחיי משפחות הניצולים. גם אין צורך להסתיר או להקטין את מידת השפעתה של התרבות הדתית במדינה בעת שיש אוכלוסייה הולכת וגדלה של יהודים דתיים ומסורתיים. עדיין יש מתח בין חילונים לדתיים, אך נראית מגמה הולכת וגוברת בקרב חלק גדול מהציבור בארץ להיות פתוחים יותר לרכיבים של דת ומסורת בתרבות האישית. שינויים אלה באים לידי ביטוי בהתלהבות בני הדור השני ובני הדור השלישי מציון פורים קטן ומהכללת מוטיבים תאולוגיים (הי"ד) בהנצחה באבן.

עוד מסקנה קשורה ביחסי הגומלין שבין הזהות האתנית לזהות אישית ובצורך להשיג איזון בין הפרט לכלל לא רק בישראל אלא ברחבי העולם. פורים קטן והנצחה באבן ממקמים את הפרט (מבני הדור הראשון, דור הקורבנות) במרכז צורת ההנצחה מתוך פנייה מקבילה לכלל, ובו בזמן מעודדים יצירת קהילה. המספר ההולך וגדל של כתובות על מצבות המעידות שהנפטרים היו ניצולי שואה והוספת מידע על מה שעברו בזמן המלחמה הן דרך נוספת לגלות את הפרט בחברות שעשרות שנים שמו את הדגש העיקרי על הכלל. אך לא רק האיזון בין הפרט לכלל הוא המכריע. חשוב לא פחות להבין את האיזון בין העבר לעתיד, הבא לידי ביטוי בהשפעת שני דפוסים אלה של הנצחת השואה על הזיכרון היהודי והישראלי הקיבוצי ועל הזהות היהודית לאחר השואה. שני דפוסים ההנצחה נטועים עמוק באותו אירוע קטסטרופלי, בדומה ליאנוס – האל הרומי של השערים, המעברים והכפילות, שהיה בעל שני פרצופים – וכל אחד מהם פונה לכיוון אחר ומקדם נרטיב הנצחה אחר. הנצחה באבן מתמקדת בעבר ומושכת הן את המשתתפים הן את המתבוננים בחזרה לעולמם של קורבנות השואה המונצחים, ואילו בפורים קטן מביטים לעבר העתיד ומושכים את המשתתפים ואת המתבוננים אל החיים החדשים שיצרו הניצולים. האחד הוא נרטיב של הרס, והשני הוא נרטיב של בנייה; האחד קודר, השני שמח; ושניהם מגלמים את המתח שבזהות היהודית שלאחר השואה.

קשה לבנות זהות חיובית מתוך אירוע המבוסס על מוות והרס בלי להעמיד מרכיבים אלה במרכז הזהות, וכשבונים את הזהות על יסודות של מוות והרס, קשה עוד יותר למצוא את הכוח להתקדם ולבנות מחדש. פתרון אפשרי הוא לשלב את הנרטיבים של שני דפוסים ההנצחה הנדונים כאן: עבר ועתיד, קורבנות וניצולים, מוות ושיקום. המתח בין מרכיבים אלה הוא עיקרו של הזיכרון היהודי הקיבוצי ושל הזהות היהודית לאחר השואה. כל אחד בפני עצמו מספר רק חלק מהסיפור, ויחד הם משלבים את הזיכרון הקודר ואת ההשראה מלאת התקווה ומספרים את סיפורם של הקורבנות והניצולים – "זכרו אותנו" עם "אתם כאן כי שרדנו". יחד מגיעים שני הנרטיבים לכלל אותה מסקנה: "ולכן על כל אחד מכם מוטלת האחריות לעסוק בטוב ולהוסיף דבר־מה חיובי לעולם היהודי". כך שני דפוסים ההנצחה הנדונים כאן משפיעים לא רק על הניצולים, בני משפחותיהם וקהילותיהם אלא על דפוסים ההנצחה ועל הנרטיבים של עבר והווה בעולם היהודי כולו.

אחרית דבר

אסיים בסיפור אישי. במהלך עבודת השטח למחקר זה כתבתי לעמיתה יקרה על הרפתקאותיי בבתי העלמין בתחילת הסגר. "איזו חוויה עוצמתית!" היא ענתה, "ורעיון כל כך מקורי ומעניין שהכיתובים על מצבות הם נרטיבים. אני לא רוצה להיות גסת רוח, אבל אני מתה על זה! אני חושבת שאת התרחיש שבו את מצלמת [כל מצבה] יש לשלב במאמר. אני יכולה גם לדמיין את הציור שכותרתו 'אישה בכובע וגילוי העבר היהודי'. באופן אירוני, אחד האקספרסיוניסטים הגרמנים האנטי־נאצים היה הכי מתאים לצייר תמונה כזו!"²⁹ דבריה גרמו לי לחשוב על המידה שבה אני כאדם הפכתי לחלק מתהליך ההנצחה. באמצעות הדיון בשני דפוסים ההנצחה שכתבתי עליהם כאן ייתכן שאני הופכת את המאמר לכלי להפצתם מתוך שילוב בין מחקר וניתוח לבין עצם דפוס ההנצחה. אלא שאני לא רק אדם פרטי, אני בת הדור השני. ולא בת הדור השני סתם, אלא בת הדור השני החוקרת דפוסים של הנצחת השואה, כולל פורים קטן והנצחה באבן, שבשניהם גם השתתפתי. כחוקרת שהייתה למשתתפת אני מנתחת את התהליך תוך כדי השתתפות בו. אומנם אני משתתפת שהייתה לחוקרת, כי הרבה לפני שהייתי חוקרת שואה הייתי בת לניצול שואה. יחסי הגומלין בין שני חלקי הזהות שלי – דור שני וחוקרת – ראויים לדיון נפרד,³⁰ אך גם מדגישים כי נוסף על היותי חברה בקהילה הרחבה יותר, במקרה זה הקהילה היהודית והישראלית, אני גם בת משפחה במשפחה של ניצולים.

29. התכתבות עם פ' לסנר, 3.11.2020.

30. ראו לדוגמה תידור־באומל־שוורץ, 2022.

לכל משפחה יש חגים וחגיגות משלה. לכל משפחה יש אנדרטות וטקסי ההנצחה משלה. וכאן אנו חוזרים להתחלה, תזכורת לכך שמגוון הביטויים של הנצחת השואה נעים לא רק על ציר ההתקדמות הליניארית, מחיים למוות, אלא לעיתים נעים במעגל בלתי נגמר שמחזיר אותנו להתחלה ומוביל ללידה מחדש, לא רק של יחיד אלא של אומה שלמה.

רשימת קיצורים ומקורות

- אנדרסן, תשנ"ט
קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות והתפשטותה, תל אביב תשנ"ט.
- גלר, תשס"ח,
 'גלר, "פורים קטן – חגיגות קהילתיות, מקומיות, לאומיות ומשפחתיות", **דף שבועי** 743 (פרשת תצוה תשס"ח): <https://www2.biu.ac.il/JH/Parasha/tetzaveh/gel.html>
- גלר, תשס"ח,²
 'גלר, "מגילת החורבן של יהדות רומניה (1940-1944)", **דף שבועי** 934 (פרשת ויגש תשס"ח).
- דנציג, תק"ע
 א' דנציג, **ספר חיי אדם, הלכות מגילה**, וילנה 1854.
- הובסבאום וריינג'ר, 1983
 E. J. Hobsbawm & T. O. Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.
- ירושלמי, תשמ"ח
 י"ח ירושלמי, **זכור**, תל אביב תשמ"ח.
- מגיד, 2012
 S. Magid, "The Holocaust and Jewish Identity in America: Memory, the Unique, and the Universal", *Jewish Social Studies* 18 [2] (Winter 2012), pp. 100–135.
- פרבשטיין, תשס"ח
 א' פרבשטיין, "זיכרון עלי ספר: הנצחת השואה בספרים תורניים" בתוך: א' ידידיה, נ' כהן, א' פרבשטיין (עורכים), **זיכרון בספר: קורות השואה במבואות לספרות הרבנית**, ירושלים תשס"ח, עמ' 13-37.
- רוג'יסטר וורגטי, 2004
 J. Rogister & A. Vergati, "Introduction: Tradition Revisited", *History and Anthropology* 15 [3] (2004), pp. 201–205.
- תידור־באומל, תשנ"ה
 'תידור־באומל, "לזכרון עולם: הנצחה אינדיבידואלית וקהילתית של השואה במדינת ישראל", עיונים בתקומת ישראל 5 (תשנ"ה), עמ' 364-387.

- J. Tydor-Baumel-Schwartz, *The Incredible Adventures of Buffalo Bill of Bochnia (68715): The Story of a Galician Jew — Persecution, Liberation, Transformation*, Sussex 2009. תידור־באומל־שוורץ, 2009
- י' תידור־באומל־שוורץ, "בראשית היה אושוויץ", בתוך: י' תידור־באומל־שוורץ וש' רפאל (עורכים), **חוקרים זכרים: המחקר כזירת זיכרון, צאצאים לשורדי שואה בחזית המחקר, אסופה של אוטוביוגרפיות אקדמיות**, תל אביב 2022. תידור־באומל־שוורץ, 2022